УДК 398.8

А.Х. Садекова

М.С. МӘҺДИЕВНЕҢ «БЕЗ – КЫРЫК БЕРЕНЧЕ ЕЛ БАЛАЛАРЫ» ПОВЕСТЕНДА ФОЛЬКЛОРИЗМНАР

Статья посвящена исследованию взаимосвязи фольклора и литературы в произведении татарского писателя М. Магдиева «Мы – дети сорок первого года».

Ключевые слова: фольклорный текст, песня-дудак, баиты, народный юмор, народные сказы.

The article explores the relationship between folklore and literature in the Tatar writer M. Magdiev's novel «We are children of the forty-first year».

Keywords: Folklore text, song-dudak, bayet, folk humor, folk tales.

Мөхәммәт Мәһдиевнең (1930–1995) 1968 елда татар әдәбиятына килүе зур вакыйга була [Мәһдиев, 1968]. Аның «Без – кырык беренче ел балалары» дигән повесте укучыларны тетрәндерә. Аннан соң да ул күп әсәрләр язды. Әмма монысы мәңгегә әдәбият тарихында калды. Аны тәрҗемәчеләр 1974 елда ук рус телендә яңгыраттылар. Э. Салихова тәрҗемәсеннән соң Р. Ахуновныкы басылды. Әмма кайбер әсәрләр ана телендә мәңгеләшә. Мәһдиевнең теле шул хәтле уникаль, милли, хәтта тәрҗемәдә тел матурлыгы югала сыман.

Бу турыда татар энциклопедиясендә дә язылган: «М.С. Мәһдиев "Без – кырык беренче ел балалары" исемле беренче повесте белән үк үзен үзенчәлекле иҗат стиле булган язучы итеп танытты. Аңа лиризм, нечкә юмор, үзенчәлекле тел-бизәкләү чаралары хас» [Татар энциклопедиясе, т. 4, б. 111].

Мәһдиев әсәрләренең теле – Казан артындагы саф татар теле. Ул хәтта локатив сыйфатка ия дияргә мөмкин. Һәм аны махсус семинарларда өйрәнергә була. Бөек татар шагыйре Габдулла Тукайның әсәрләре дә нәкъ шушы телдә язылган.

М. Мәһдиев повестеның теле үзенчәлекле, фольклоризмларга гаҗәеп бай, аны хәтта фольклор текстына якын дип тә әйтергә мөмкин. Ул мәкальләрне, җырларны, авыл риваять-сөйләкләрен, бәетне, мәзәкне әсәр тукымасына сеңдерә. Фольклорчы буларак, экспедицияләрдә йөреп, халык иҗаты әсәрләрен язып ала. 1964 елда Новосибирскида, 1965 елда Курган өлкәснең Сафакүл районында була. Бик күп яңа материал таба. Әсәрдәге фольклоризмнарның күбесе Арча ягы халык иҗатыннан. М. Мәһдиев халык иҗатын ишетеп кенә түгел, теоретик яктан да бик яхшы белгән мөгаллим, галим. Ул татар фольклорын, XIX–XX гасыр татар әдәбиятын Казан дәүләт университетында күп еллар укыта [Мөхәммәт Мәһдиев, 2004, б. 43, 51–52].

«Без – кырык беренче ел балалары» повестеның эчтәлеге бик гади кебек: сугыш еллары, ач, ялангач авыллар, әтиләр сугышта булу сәбәпле үсмерләр колхоз басуларында авыр хезмәттә. Педагогика училищесы студентлары турында шактый күңелсез хикәя. Студентларның хыялы бер генә – ашау, аларның авызга нәрсәдер кабасы, йотасы килә. Әмма шушы фонда, иң авыр хәлләрдә дә автор юморга урын таба ки, әсәр йотлыгып укыла. Бу – күз яшьләре аша көлү булып яңгырый.

Хикәяләү бер студент исеменнән алып барыла.

Укытучыларны да әллә ни теләп каршыламыйлар. Ләкин барысын да түгел: менә ул керә, завуч, рус теле укытучысы, Мәскәү татары диләр. Таләпчән, төз гәүдәле. Малайлар бит хатын-кызлар укыткан мәктәпләрдән җыелганнар, нык таләпкә өйрәнмәгәннәр. Әмма рус теле укытучысы аларны, язудагы хаталарын мыскыл итеп, кулга ала. Малайлар тәнәфестә батыраялар, аның күзлек пыяласын рогаткадан атып ватарга хыялланалар. Әмма бу хыялның буш икәнен автор мәкаль аша «белдерә» («Бүрәнә аша бүре куу»). «Мәкальләр, образлы буларак, тормыш тәҗрибәсен гомумиләштереп билгеле бер нәтиҗә, хөкем, гыйбрәт, нәсыйхәт өчен мораль нәтиҗә чыгаралар. Мәкаль гомер-гомергә халыкның аерылгысыз юлдашы, киңәшчесе, акылы, үгет-нәсыйхәтчесе булып килгән» [ТХИ. Мәкальләр, 1978, б. 7, 95].

Әсәрнең төп персонажлары яшүсмерләр – Әркәшә, Әлтафи, Зарифуллин. Әркәшә Пермяков – ветеринар улы, ул рус егете, ләкин татар авылында аның туган теле – татар теле, аларның гаиләсендә дә татарча сөйләшәләр. Әркәшә рус телендә атларның төсен (масть) әйтеп бирә. Укытучы аны мактый: «Май чүлмәге тышыннан беленә», – ди. Әркәшә өчен күңелсезлекләр дә килеп чыга. Ирексездән «Бәхетсезгә – вакытсыз», «Бәхетең бер йомарланмасын» мәкальләре искә төшә. Әсәрдә түбәндәге юллар бар: зоология дәресендә Әркәшә кара тараканның кан йөреше системасын аңлатырга тиеш була. Әркәшә өнсез кала һәм нәрсәдер искә төшерергә тырыша:

«– Ата кара тараканның кан әйләнеше... Кан әйләнеше... гаять... гаять...

– Йә, йә, ди укытучы, сәгатен озак итеп куенына сала-сала, – йә, шуннан...

Әркәшәнең каушаудан борыны тыгылды.

– Ата кара таракаттык... Кара ата таракаттык... гаять... гаять...

“Гаять” Әркәшә өчен капкын булып чыкты».

Бу юлларны укыганда көлми калу мөмкин түгел.

Әмма Әркәшәгә мәзәк түгел. Укытучы аны эшлексез, зыян китерүче дип атый. Көненә 500 грамм ипи бирелә торган карточканы туктатам дип куркыта. Тараканның кан әйләнеше системасын белмәгәч, Әркәшәдән бернинди файда юк. Бик көлкеле хәл, әмма бу бит сугыш чоры. Ипи карточкаң булмаса, эш харап. Аларның гаиләсендә 8 кеше бит. Классташлары аны коткару эшенә керешәләр. Әлтафи һәм

студентлар укытучыга (ул завхоз да) үтмәсләнгән көрәкләрне кайрарга тәкъдим итәләр, һәм бәрәңгене казып алырга булышалар. Таракан онытыла. Текстта исә мондый ярдәм мәкаль белән аңлатыла: «йөз сум акчаң булганчы, йөз дустың булсын».

Зарифуллинның тәнәфестән соң класска керүен автор болай сурәтли: «Тәртә арасына җигелергә кергән үгез кебек авыр керде». Әмма шул вакыт класска аларның яраткан рус теле укытучысы килеп керә. Һәм класс гадәттәгечә тына, «Слово о полку Игореве»не тыңлыйлар. Зарифуллин борынгы шигърият моңына чума, алар текстны хор белән кабатлыйлар. Зарифуллин сокланып, качмаска, калырга була.

Педучилищега кайткач, укытучының Пушкинның «Евгений Онегин»ын хикәяләве тәэсирендә, студент төшендә Евгений Онегинны күрә – ул ялт иткән цилиндрда, ак перчаткалардан, лорнеттан. Алар Онегин, белән котелок тотып, кайнар суга чират торалар, Онегин исә чабатадан. Мәзәк, әмма көләсе килми.

М. Мәһдиев – кеше җанының зур белгече. Аның тылдагы яшүсмерләр тормышы турындагы әсәрендә көлү күз яше белән өретелгән.

Укытучылар да – сугыш корбаннары. Алар үзләре дә ач, әмма шундый ук ач бала училищедан кача. Сәбәбе – Әлтафи белән сугышу. Әмма ул көчлерәк була. Гыйззәтуллин аны Мөрәле авылыннан булуда гаепли, алар белән бәйләнсәң – судларга бирәләр (авылларның холыклары турында галим Нәкый Исәнбәттә әйтемнәр бик күп). Алар «Балалар фольклоры» томына да кергән. Андый шаян характеристикалы авыллар Татарстанның төрле районнарында бар. Мәсәлән, Казан ягы авыллары турында:

Барган идем Көеккә,
Утыртыллар биеккә.
Барган идем Күәмгә,
Утыртыллар түбәнгә.
Барган идем Сәрдәгә,
Утыртыллар Әрҗәгә.
Утырам да утырам.
Беркемдә юк җәлләргә
[Балалар фольклоры…, 1984, б. 78].

Димәк, язучы авыллар турында гыйбарәләрне ишетеп белеп кулланган.

Гыйззәтуллин рус теле дәресендә дә бәлале була: «задание на дом»ны – «назания на дом», «назано за дом» – дип бутала. Һәм качып китә.

Җәйге каникулларга студентлар да авылларга тарала. Язучы табигать күренешләре һәм кеше күңеле арасында тәңгәллекләр үткәрә. Гыйззәтуллин исеменнән сулыкларның, күлләр, елгаларның үзенчәлекләрен аңлата. Кечкенә күлле, инешле җирдә яшәгән кешеләр борчулы, көнче, дип уйлый Гыйззәтуллин. Аның авылында

чишмәләр бар, һәм аның чылтыравын ишетеп үскән балаларда музыкага мәхәббәт уяна, урманның янәшәдә булуы да ярдәм итә.

Дөрес, Гыйззәтуллинның әнисе урманда кара еланнарның да булуын әйтә. Халык сөйләвенчә, бер кыз адашкан һәм урманда кунган, ә икенче көнне аны үле килеш тапканнар. Бурсык канын эчкән имеш. Бер кыз урманда йоклаган һәм төш күргән: су эчә дә, су эчә икән. Ә өендә елан йотканы билгеле булган. Багучы аңа тоз ашаткан, су бирмәгән. Кызны эссе мунчага илткән, янәшәсенә сөтле савыт куйган. Елан эссегә түзмичә, кызның авызыннан чыгып, сөтле савытка төшкән. Бүреләр турында да уйдырмалар күп. Бер малай бүре өненә кергәч, ана бүре кайткан да, арты белән керә икән. Койрыгы белән малайга кагылгач, ул, энесе дип, кычкырып җибәргән. Бүре, куркып, чыгып качкан, ә малай өндә калган. Бу жанр – сөйләк дип атала. Русча – быличка. Ул татар фольклорында аз тикшерелгән.

Мондый куркыныч хикәяләр балалар бүрәнә өстенә җыелгач сөйләнә иде, ди язучы. Сугыш башлангач, бар да бетә. Урманнан утын ташу газапка әйләнә, чөнки кул арбаларын тарту бик авыр була. Сугыш урманның әкиятен, матурлыгын, романтикасын бетерә. Урман җылытучы һәм ашатучыга әйләнә.

М. Мәһдиевнең бу әсәрендә дә, башка әсәрләрендә дә табигать күренешләре (мәсәлән, «Бәхилләшү» повестендә) мул тасвирлана. Әсәрләрнең тукымасына җай гына кереп урнашып, аларны матурлый, легенда, хикәя – сөйләкләр белән баета.

Әсәрдә шаярулар күп, яшьлекнең сугыш чорында да шатлыклары бар. Колхозда эшләгәндә, туңып беткән, черегән бәрәңгедән коймак пешереп ашаган студентлар шаяртырга җай табалар. Әлтафи ак ипи бал белән бик тәмле дип хыялланып утыра:

«– Яңа бал беләнме? – диләр.

– Әйе, әйе.

– Кайчан ашадың? Кем сыйлады.

– Әй, Ташлытау базарында берәү ашаганны күрдем».

Мәзәкләрнең көтелмәгән чишелеш белән тәмамлануы – зарури шарт. Димәк, алар жанр поэтикасын тәэмин итә торган чара һәм алымнарга керә. Шундыйларның берсе – алогизм. Кайвакыт алогизм сәбәп һәм нәтиҗә бәйләнешен кыскарту аркылы барлыкка китерелә [ТХИ. Мәзәкләр, 1960, б. 17]. Әлеге мәзәктә дә алогизм бар. Чөнки чит кеше ашаган ипи турында «бик тәмле» дип сөйли Әлтафи. Егет, географтан рөхсәт сорап, азрак акча эшләмәкче була. Мич чыгара, башка эшләрдә катнаша. Туйганчы кыстыбый ашап кайта, бераз акчалы да була. Ул атлас немец карталары сатып ала. Бу уңайдан автор төрле татар өлкәләрендә фольклорчылар язып алган «Зөлхәбирә» бәетен искә ала. Ул бәеттә гүзәл кыз Зөлхәбирәне әтисе Мостафа мулла, карта уйнап, бер очракта попка оттыра, икенче очракта – исправникка, дип сөйлиләр информантлар. Әмма горур кыз мондый явызлыкка риза булмый. Үзен-үзе һәлак итә.

Бәетләр – татар халкының менталитетын, хыял, ниятләрен чагылдырган, бик борынгыдан халык хәтерендә сакланган сөйләп һәм көйләп язма һәм телдән иҗат юлы белән бәян ителгән әсәрләр [ТХИ. Бәетләр, 1960, б. 17, 65]. М. Мәһдиев повестенда кыска гына искә алынган «Зөлхәбирә» бәете бик популяр булган. Ул «Татар халык иҗаты»ның бәетләр томында да урын алган. «Арча суларының буйларында былбыл кошлар оча һавада. Зөлхәбирә кызны сорасагыз – үтеп китте фани дөньядан [ТХИ. Бәетләр, 1960, б. 17, 214–216]. Арча сулары искә алына. Бәлки бәеттә бу якларда кайчандыр булган вакыйга бәян ителгәндер. Чөнки мондый әсәрләр булган фаҗига эзеннән языла.

Шушы бәет персонажлары карта уйнаучы дүрт студентка дәрт бирә. Бер картаны – поп, берсен – Зөлхәбирә, тагын берсен – мулла Мостафа дип атап, карта сугалар. Шулай итеп, бәет мәзәккә әйләнә. Яшьлек шуклыгы дияргә генә кала. Аларның карта уйнаганын тарих укытучысы күрә, әмма бу турыда директорга җиткерми.

Малайларның шуклыклары җәзасыз кала.

Студентлар практика узгач, колхозга эшкә китәләр. Эш авыр, әмма 400 г ипи бирелә. Һәрберсенә – яртышар литр сөт. Хуҗалар исә сөттә изгән, мичтә кызарткан изгән бәрәңге белән сыйлыйлар, ач балаларның хыялы тормышка аша. Эштән соң алар колхозчыларның ялын оештырырга, рухларын күтәрергә тиеш булалар.

Концертта фронт җырларын яңгыраталар. Студентка Нина рус халык җырын матур итеп башкара. Студентлар тирә-юнь авылларда концертлар куеп дан казаналар. Спектакльләр, инсценировкалар, җырлар булсын – халык күтәреп ала. Мәсәлән, Мәтәскәдә Әлтафи җитәкчелегендә борынгы татар җыры «Әй дүдәк»не башкаралар. Повестьта бу бик матур итеп тасвирлана. Кушымталарда үрдәкләр һәм казлар кычкырырга тиеш. Халыкка бу бик ошый. Бөтен зал, я үрдәк, я каз булып кычкырып, егылып көлә. Студентларның концертлар белән ешрак килүен сорыйлар.

М. Мәһдиевнең «Әй дүдәк» дигән җыры фольклор томнарына кермәгән, чөнки ул жыр Г. Тукайның җырлар томында гына сакланган. Бу дәфтәр институт архивында саклана. Текстны китерәбез:

Йөгерә үрдәк, йөгерә каз
Боты озынга күрә.
Әй, дүдәк, дүдәк, дүдәк,
Басма өстендә каз, үрдәк,
Кыйгак-кыйгак,
Бак, бак, бак, бак,
Басма өстендә каз, үрдәк.

Без кызларны яратабыз
Бите кызылга күрә.
Әй, дүдәк, дүдәк, дүдәк,
Басма өстендә каз, үрдәк,

Кыйгак-кыйгак,
Бак, бак, бак, бак,
Басма өстендә каз, үрдәк.

Йөгерә үрдәк, йөгерә каз,
Кала эзеннән тамга.
Әй, дүдәк, дүдәк, дүдәк,
Басма өстендә каз, үрдәк,
Кыйгак-кыйгак,
Бак, бак, бак, бак,
Басма өстендә каз, үрдәк.

Үтә матурларны сайлап,
Урта матурдан калма.
Әй, дүдәк, дүдәк, дүдәк,
Басма өстендә каз, үрдәк,
Кыйгак-кыйгак,
Бак, бак, бак, бак,
Басма өстендә каз, үрдәк [ТӘһСИ. Кулъязма…].

Тукай заманында ук халык җырлаган бу җырны М. Мәһдиев яңадан халыкка кайтарды.

Шагыйрь Ренат Харис болай яза: Ул (Мәһдиев) җырчы иде. Ул җырларның нечкә күңел белән генә тоеп була торган эчкәреге серләрен белә иде һәм шул серләрдән үзенең роман, повестьларын язганда да бик оста файдалана иде [Мөхәммәт Мәһдиев, 2004, б. 29–30]. Бу без анализлаган әсәрдә дә күренә.

Башка авылларда программа яңартыла. Зарифуллин ялгыз җырларга батырчылык итә һәм уңышка ирешә. Аңа хәзер «Ике дөнья бер – уртасы камыр».

Популяр җырлар арасында яшелчәчелек, яшелчә үстерү турындагы такмаклар бар. Студентлар яшелчәләр булып киенәләр: Нина – борыч, Баязитова – суган, Гыйззәтуллин – торма, Әлтафи – кишер, Зарифуллин – кыяр. Җырлар да шундыйрак эчтәлекле:

Ашны тәмләндерим дисәң,
Күберәк утырт кишер,
Кишер утырткан кешеләр
Зур уңышка ирешер. һ. б.

Яшелчәләр турындагы җырлар тирә-юнь авылларга да таралган. 1984 елгы экспедиция вакытында мондый җырлар Зур Кукмара авылында язып алынды. Алар халык репертуарында сакланган.

Повестьта халыкның сугыш елларында тормыш авырлыкларына түзеп, җырлар, әйтемнәр, мәкальләр, мәзәкләр белән хисләнеп яшәве сурәтләнә: 1945 ел җитә, солдатлар кайта башлый. Зарифуллинның да абыйсы кайта. Киләчәккә, яңа, яхшы тормышка өметләр арта. Әсәрдә халык тормышының панорамасы бирелә.

Этнографик күренешләр, фольклор үрнәкләре, табигать матурлыгын тасвирлау әсәргә оптимистик рух өсти.

Әдәбият

Балалар фольклоры һәм җырлы-сүзле йөз төрле уен / төз. Н. Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1984.

ТӘһСИ, Кулъязма һәм музыкаль мирас үзәге. Фонд 1, тасвирлама 21 (Габдулла Тукайның җырлар дәфтәре).

Мәһдиев М. Без – кырык беренче ел балалары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1968.

Мөхәммәт Мәһдиев. Язучы турында замандашлары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004.

Татар энциклопедиясе. Т. 4. Казан, 2014. Б. 111 (Д.Ф. Заһидуллина, Р.Ә. Мостафин).

Татар халык иҗаты. Бәетләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960.

Татар халык иҗаты. Мәзәкләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1960.

Татар халык иҗаты. Мәкальләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978.

Садекова Айсылу Хөсәен кызы,
филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре